

ANADOLU'DA ERKEN PREHİSTORİK DÖNEM KIRMIZI AŞI BOYASI KULLANIMI

Neyir KOLANKAYA-BOSTANCI*

Anahtar Kelimeler: Kırmızı Aşı Boyası • Anadolu • Paleolitik • Epipaleolitik • Neolitik

Özet: Bu makalede, kırmızı aşı boyasının Anadolu'daki kullanımı ve sembolik anlamı, arkeolojik ve etnoğrafik çalışmalar ışığında sunulmaktadır. Siyah ve kırmızı boyalar Prehistorik dönemlerde en eski boyaları oluşturmaktadır. Bu iki renkten kırmızı, genellikle aşı boyası, hematit ya da demir oksit şeklinde Prehistorik renk paletinde hakim olan rengi oluşturmaktadır. Her ne kadar bazı bilimsel çalışmalar, kırmızı aşı boyasının taş aletlerin sapa takılmasında ve deri hazırlanmasında kullanılan bir malzeme olduğunu ortaya koysa da sembolik ve ritüel geleneklerin ilk kanıtı arkeolojik kayıtlarda kırmızı aşı boyası formunda görülmektedir. Yaşam, yeniden doğum, bereket, dönüşüm ya da statüyü temsil eden güçlü sosyal ve kültürel bir sembol olarak kırmızı renk, insan kapasitesinin fosil göstergesidir. Arkeolojik veriler, Alt Paleolitik Dönem'den tarihi dönemlere kadar kırmızı aşı boyasının, ritüel vücut ve yüz boyama, aletlerin ve sembolik buluntuların süslenmesi, mezarlarda sembolik kullanımı, kadın figürinleri ve mağara resimlerinin boyanması gibi farklı bölgelerde çeşitli kullanımlara sahip olduğunu göstermektedir. Anadolu'da ise aşı boyası kullanımı ilk kez Üst Paleolitik Dönem'de görülmekte fakat Neolitik Çağ'da, sembolik ve ritüel işlevleri ile birlikte doruk noktasına ulaşmaktadır.

EARLY PREHISTORIC PERIOD RED OCHRE USAGE IN ANATOLIA

Keywords: Red Ochre • Anatolia • Paleolithic • Epipaleolithic • Neolithic

Abstract: In this paper the use and the symbolic meaning of red ochre in Anatolia is presented in the light of archaeological and ethnographical studies. Black and red pigments were the earliest pigments that occur in prehistory. Of the two colours, red dominates the Prehistoric colour palette, usually in the form of ochre, hematite or iron oxide. During the Early Prehistoric periods ochre had two functions. One of these is the functional and the beneficial side, the other one is the symbolic and the ritual side. Although some scientific studies have showed that red ochre was used as an adhering material for handling the stone tools and for hide preservation, the earliest evidence of symbolic and ritual traditions in the archaeological record will take in the form of red ochre. Red colour as a powerful social and cultural symbol, as represented life, rebirth, fertility, transformation or status, is the fossil indicator for the developments of human capacities. The archaeological record reveals that from the Lower Paleolithic to historical times, red ochre has various uses in different regions; such as it was used for ritual body and face painting, for decoration of tools and symbolic artifacts, in burials as symbolic mortuary behaviors, for colouring the woman figurines and cave paintings. In Anatolia ochre usage had been seen early as Upper Paleolithic Period but reached its peak point during the Neolithic Age, especially with its symbolic and ritual function.

* Yrd. Doç. Dr. Neyir Kolankaya-Bostancı, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, TR-06800, Beytepe / ANKARA, e-posta: neyir@hacettepe.edu.tr

Giriş

Arkeolojide rengin anlamı ve önemi son yıllarda yapılan araştırmalarla daha iyi anlaşılmaya başlamıştır. Prehistorik toplumların sembolik yaşamında rengin öneminden bahsedilirken kırmızı, siyah ve beyaz olmak üzere başlıca üç temel renk üzerinde durulmaktadır¹. Ancak söz konusu renkler arasında kırmızı, temsil ettiği sembolik özelliklerden dolayı, Prehistorik insanın hem sembolik hem de ritüel yaşamında farklı bir yere sahip olmuştur².

Günümüzde yaşayan avcı-toplayıcı gruplar fosil grupları olarak değerlendirildikleri için, bu grupların incelenmesi sonucunda elde edilen etnoğrafik veriler, ilk insanların sosyal yaşamının rekonstrüksiyonunu yapmak için kanıt olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden, bu makale kapsamında Erken Prehistorik dönem toplumlarındaki kırmızı aşı boyasının anlamını anlayabilmek için hem arkeolojik hem de etnoğrafik verilerden yararlanılmıştır. Bu şekilde, Alt Paleolitik Dönem'den başlayarak, Epi-paleolitik Dönem ve Neolitik Çağ boyunca görülen kırmızı aşı boyasının kullanımı birlikte değerlendirilmiştir.

Kırmızı aşı boyasının en yaygın kullanımının saptandığı Avrupa'daki buluntu yerleri ile karşılaştırıldığında, Kuzey Afrika, Levant ve Anadolu'daki Paleolitik ve Erken Epi-paleolitik grupların bu malzemeyi daha az ölçekte kullanmış oldukları görülmektedir. Bununla birlikte Avrupa'da olduğu gibi, bu bölgelerde yaşayan Erken Prehistorik gruplar da aşı boyasını

daha çok deniz kabuklarını süslemede kullanmışlardır. Diğer taraftan Epi-paleolitik Dönem'in sonlarına doğru Natufian Dönem'de kırmızı aşı boyası ile gömülmüş olan bireylerin sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Bu durum, olasılıkla daha sonraki dönemlerde de olduğu gibi söz konusu bireylerin toplum içindeki statü farkını ortaya koymaktadır. Neolitik Çağ çiftçileri ise başta ana tanrıça heykelticikleri olmak üzere sembolik eşyaların gücünü ve etkisini arttırmak için aşı boyasından yararlanmışlardır. Ayrıca özellikle MÖ 6000'den itibaren hem Yakındoğu hem de Kuzey Afrika toplumlarında mezarlarda kırmızı aşı boyası temel sembol olarak kullanılmıştır³.

Paleolitik Çağ'da kırmızı aşı boyası, çoğunlukla mezarlardaki iskeletlerin, kaya sığınakları ve mağara duvarları ile kadın heykelticiklerinin boyanmasında kullanılmıştır. Bununla birlikte prehistorik insanın vücudunu boyamada ya da ritüel törenlerinde bu boyadan yararlanmış olduğu da düşünülmektedir⁴. Bu durum da kırmızı aşı boyasının Alt Paleolitik Dönem'den itibaren sembolik ve ritüel bir öneminin olduğunu ortaya koymaktadır.

Boya kullanımı ile ilgili zengin Prehistorik veriler kırmızı ve siyah boyaların, Alt Paleolitik Dönem'den itibaren birçok buluntu yerinde bol miktarda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Alt Paleolitik Dönem'de karşımıza çıkan bu ilk aşı boyası örneklerinden yola çıkılarak, insanların vücutlarını ve belki de yüzlerini boyamak için aşı boyası kullandıkları düşü-

¹ Lévi-Strauss 1962; Turner 1967, 89; Berlin – Kay 1969.

² Power 2004, 79.

³ Wreschner ve diğ. 1980, 632.

⁴ Marshack 1972, 55.

nülebilir. Diğer taraftan Orta Paleolitik Dönem'den itibaren söz konusu boyanın sembolik kullanımı başlamakta ve aşı boyasından bu anlamda yararlanma geleneği Üst Paleolitik Dönem'de doruk noktasına ulaşmaktadır⁵.

Paleolitik Çağ'da Avrupa ve Asya'daki birçok buluntu yerinde çeşitli boya örneklerine rastlanılmış olmasına rağmen, en yoğun grup Afrika'da saptanmıştır. Afrika'da en eski aşı boyası kullanımı Zambiya'da yer alan Twin Rivers buluntu yerinde GÖ 270 000-170 000 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Söz konusu buluntu yerinde 300'den fazla boya kalıntısı ele geçmiştir⁶. Bu örnekler, aşı boyasının doğadan ham olarak toplanıp hazırlanmasına yönelik en erken kanıtları oluşturmaktadır⁷. İlk örneklerden biri olan ve günümüzden 40 000 yıl öncesine tarihlenen, Fas'ta bulunmuş olan ve üzeri kırmızı boya ile kaplanmış olan Tan-Tan heykelciği de dikkat çekicidir⁸.

Anadolu'da ise en eski aşı boyası kullanımı Üst Paleolitik Dönem'de Hatay ili sınırları içinde yer alan Üçağzılı Mağarası'nda görülmektedir⁹. Buradan ele geçen üzeri boyanmış bir çakıtaşı, bir kenarında kırmızı boya izleri bulunan küçük bir dilgicik ile kırmızı ve siyah renkteki iki yumru, Paleolitik Çağ insanların burada boya üretiminde bulunmuş olduklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu çakıtaşı boyayı ezip hazırlamada ve düzeltisiz dil-

gicik¹⁰ de boyayı kazımada kullanılmış olmalıdır¹¹. Nitekim mağaranın Erken Üst Paleolitik Dönem tabakalarında bulunmuş olan ve GÖ 41 000-39 000 yılları arasına tarihlendirilen üzeri boyalı deniz kabuğundan süs eşyaları da söz konusu dönemde kırmızı aşı boyasının kullanılmış olduğunu kanıtlamaktadır¹².

Anadolu'da Epi-paleolitik Dönem'deki kırmızı aşı boyası kullanımının görüldüğü buluntu yerlerinden biri Antalya'da yer alan Öküzini Mağarası'dır. Mağaranın birçok arkeolojik seviyesinden aşı boyası ele geçmiş olmasına rağmen boyalı herhangi bir buluntunun tespit edilmemiş olması da dikkat çekicidir¹³. Diğer taraftan yine Öküzini Mağarası'nda bulunmuş olan öğütme taşı ile yanında *in situ* olarak bulunmuş olan ezgi taşının¹⁴ tahıl öğütme ya da boya ezmede mi kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu seviyede tahıl toplamada kullanılan orak dilgiciklerinin bulunmamasından dolayı söz konusu sürtme taş buluntuların boya hazırlamasında kullanılmış olduğu düşünülebilir¹⁵. Nitekim bu dönemde Yakınoğuş'da aşı boyası hazırlaması işleminde kullanılmış olan öğütme taşlarına sıklıkla rastlanılmaktadır¹⁶. Bunun yanı sıra Karain Mağarası'nın B Gözü'nde yapılan çalışmalar sırasında yine Epi-paleolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalardan aşı bo-

⁵ Marshack 1972, 55.

⁶ Barham 2002, 181-189; Pedru 2006, 204.

⁷ Wreschner ve diğ. 1980, 632.

⁸ Power 2004, 80.

⁹ Minzoni-Déroche ve diğ. 1995, 153-158; Kuhn ve diğ. 2009, 98.

¹⁰ Benzer tipte kesme kenarları boyunca aşı boyası izleri bulunan yongalara Sinai'deki Paleolitik Çağ buluntu yerlerinde de rastlanılmıştır (Bar-Yosef-Phillips 1977, 81).

¹¹ Minzoni-Déroche ve diğ. 1995, 153, 157.

¹² Kuhn ve diğ. 1999, 66; Güleç ve diğ. 2003, 475.

¹³ Yalçinkaya 1993, 48; Kartal 2009, 120.

¹⁴ Yalçinkaya 1992, 59, 70; Yalçinkaya 1993, 48.

¹⁵ Kartal 2009, 119-120.

¹⁶ Dubreuil 2004, 1623, 1626; Dubreuil – Grosman 2009, 936.

yası yumruları bulunmuştur¹⁷. Aynı şekilde Antalya ili sınırları içinde yer alan bir diğer buluntu yeri olan Beldibi kaya sığınağının Epi-paleolitik Dönem ile tarihlendirilen C1 tabakasında kumtaşından kolye taneleri ve çeşitli deniz kabukları ile birlikte aşı boyası yumruları bulunmuştur¹⁸. Nitekim kaya sığınağının duvarlarında yer alan boyalı resimler ile boyalı çakıl taşlarının yapımında da bu malzemenin yararlanmış olduğu anlaşılmaktadır¹⁹. Özellikle mezarlarda iskeletlerin kırmızı aşı boyası ile boyanma geleneğinin olduğu Akeramik Neolitik Dönem'de ise Anadolu için ünik bir buluntu olarak sayılabilecek bir aşı boyası kalemi Körtik Tepe'den ele geçmiştir²⁰.

Kırmızı Aşı Boyasının İşlevsel Kullanımı

Paleolitik Çağ buluntu yerlerinden ele geçen bazı yontmataş aletler üzerinde kırmızı aşı boyası kalıntısına rastlanılmış olması iki şekilde yorumlanmaktadır; bunlardan ilki söz konusu aletlerin sembolik ya da ritüel değerleri olduğu yönündedir²¹. Bunun temelinde kırmızı aşı boyasının koruyucu özelliği ile aletlere yeniden hayat kazandırma işlevi bulunmaktadır²².

Diğer taraftan, bazı yontmataş aletler üzerinde görülen aşı boyası kalıntıları ise tamamen kullanıma dayalı olan izlerdir ve sembolik ya da ritüel herhangi bir anlam taşımamaktadır. Burada aşı boyasının ritüel ya da sembolik yönü değil de faydacı yönü üzerinde durulmakta ve bu alet-

lerin bir sapa takılmasında yapıştırıcı madde olarak aşı boyasından yararlanılmış olduğu ileri sürülmektedir²³. Nitekim Avustralya *Aborjinilerinin* de yapıştırıcı madde olarak aşı boyası kullandıkları bilinmektedir²⁴. Kırmızı aşı boyasının faydacı kullanım alanlarından bir diğeri de bu malzemenin kemik ya da fildişinden yapılmış olan boncukların perdahlaması işleminde kullanımındadır²⁵.

Avrupa ve Yakındoğu'da Orta Paleolitik Dönem'den²⁶ Tunç Çağı'na kadar tarihlenen birçok alet üzerinde aşı boyası izine rastlanılmaktadır²⁷. Ancak bunların büyük bir çoğunluğu, üzerine kırmızı aşı boyası sürülmüş olan deri ile sarıldıktan sonra kemik saplara takılmış olan örneklerdir²⁸.

Aşı boyasının işlevsel bir diğer yönü de deri hazırlamasıdır. Paleolitik Çağ²⁹, Epi-paleolitik Dönem³⁰ ve Neolitik Çağ³¹ insanların da derilerini tabaklamada aşı boyasından sıklıkla olmasa da istisnai olarak yararlanmış oldukları bilinmektedir.

Aşı boyasının deri hazırlamasındaki rolü, çakmaktaşı aletlerin³² yanı sıra sürtmetaşlar³³ üzerinde yapılan kullanım analizleri sonucunda ortaya konulmuştur. Bu doğal boyanın antibakteriyal özelliğinden

¹⁷ Yalçinkaya 1987, 24.

¹⁸ Bostancı 1965, 75.

¹⁹ Bostancı 1959, 133.

²⁰ Özkaya ve diğ. 2012, Res. 2

²¹ Henry – Garrard 1988; Hovers ve diğ. 2003, 512.

²² Hovers ve diğ. 2003, 512.

²³ Rosenfeld, 1971, 177; Audouin – Plisson 1982, 52; Allain – Rigaud 1986, 715, 724.

²⁴ Rosenfeld 1971, 182; Rots 2002, 57-59.

²⁵ White 1997; Zilhao 2007, 13.

²⁶ Wadley 2005; Wadley ve diğ. 2004; Lombard 2005, Lombard 2007; Lombard 2008.

²⁷ Inizan 1976; Beyries 1983; Henry – Shen 1995; Ighilahriz 1996; Van Peer – Vermeersch 2000; Hovers ve diğ. 2003, 512; Shaham ve diğ. 2010.

²⁸ Büller 1988.

²⁹ Henshilwood ve diğ. 2002, 661.

³⁰ Dubreuil – Grosman 2009.

³¹ Ibanez ve diğ. 2007, 157.

³² Audouin – Plisson 1982; Plisson 1992.

³³ Dubreuil 2004; Gonzalez – Ibanez 2002.

dolayı³⁴ deriyi temizlemek, tabaklamak, yumuşatmak, kurutmak ve renk vermek için ideal bir malzeme olduğu bilinmektedir³⁵. Bu özelliklerinin yanı sıra aşı boyasının ayrıca deriyi korumak amacıyla da kullanılmış olduğu belirtilmektedir³⁶. Diğer bir taraftan bazı araştırmacılar, doğru bir şekilde kullanılmadığında, aşı boyasının deriye zarar verdiğini deneysel çalışmalar sonucunda ortaya koymuşlardır³⁷. Bunun yanı sıra Audoin ve Plisson'un³⁸ yaptığı deneyler de söz konusu aşı boyasının sert deri üzerinde daha etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde modern dericilik işlemlerinde de aşı boyasının, ayakkabı yapımı gibi sert deri üzerinde daha iyi sonuç verdiği bilinmektedir³⁹.

Günümüzde bazı etnoğrafik gruplar deri hazırlamasında hala aşı boyasını kullanmaktadır. Güney Afrika'daki *IXAM* kabilesi kırmızı aşı boyasını deri çantalarını boyamada kullanmaktadır⁴⁰. Bunun yanı sıra aşı boyasının deri hazırlamasında kullanılmış olduğuna dair bir kanıt da Etiyopya'da saptanmıştır. Burada yaşayan avcı-toplayıcı gruplar, ritüel kıyafetlerin hazırlanması sırasında deriyi ön kazıyıcılar ile tabakladıktan sonra kurutulup çürümeye karşı deriyi korumak amacıyla aşı boyası ile kaplamaktadırlar⁴¹. Nitekim

Audouin ve Plisson⁴² derilerin aşı boyası ile tabaklanmasının, çürümeye karşı deriyi koruduğunu belirtmektedir. Aşı boyasıyla deri hazırlamasına yönelik olarak yapılan deneysel çalışmalarda, hem sarı hem de kırmızı aşı boyaları kullanılmıştır. Sarı aşı boyasının kullanıldığı derinin daha sert, kalın ve kaba olduğu, buna karşın kırmızı aşı boyasının kullanıldığı derinin ise daha çabuk kuruduğu, 1 mm. inceldiği ve yumuşadığı dikkati çekmektedir. Ayrıca kırmızı aşı boyasının yapısında bulunan demiroksitten dolayı, sarı aşı boyasının kullanıldığı örneklerle oranla daha kaliteli olduğu da söz konusu deneysel çalışmalar sırasında gözlemlenmiştir⁴³.

Kırmızı Aşı Boyasının Sembolik ve Ritüel Kullanımı

Erken Prehistorik dönemlerde kırmızı aşı boyası kullanımı faydacıl ve işlevsel yönünden daha çok sembolik ve ritüel yönüyle önem kazanmaktadır. Etnoğrafik çalışmalar, siyah, beyaz ve kırmızı gibi temel renklerin sembolik anlamları olduğunu göstermektedir; özellikle kırmızı, çoğunlukla yaşam, bereket, başarı ve zafer ile ilişkilendirilmektedir.

Boyaların kendisi de Güney Afrika'daki *San* insanları için olduğu gibi Paleolitik Çağ'da da doğüstü güçlere sahip olabilir. *San* toplumu, ham boya maddesinin boyaya dönüşümünü ritüel prosedürlerle ilişkilendirmektedir⁴⁴. *Kboisan* toplumunda ise kırmızı rengin, genellikle yağmur, bereket, avda iyi şans getirme, ay ve ölüm gibi kavramlarla bağlantılı doğa-

³⁴ Audoin – Plisson 1982; Velo 1984; Couraud 1988; Gonzales – Ibanez 2002.

³⁵ Keeley 1980, 171-172; Wreschner ve diğ. 1980, 639; Audouin – Plisson 1982; Ibanez – Gonzales 1996, 70; Dubreuil – Grosman 2009.

³⁶ Mellars 1996, 370.

³⁷ Moss 1983, 72; Philibert 1994.

³⁸ Audoin – Plisson 1982.

³⁹ Orthman 1945, 268-269, 274-275; de Fontanelle 1981, 88.

⁴⁰ Bleek – Lloyd, 1911.

⁴¹ Brandt – Weedman 2002, 113-130.

⁴² Audouin – Plisson 1982.

⁴³ Audouin – Plisson 1982.

⁴⁴ Lewis-Williams 2002, 255.

üstü güçleri bulunduğu inanılmaktadır⁴⁵.

Boya maddelerinin içine kan, yumurta beyazı ya da idrar gibi farklı malzemelerin katkı malzemesi olarak eklendiği etnoğrafik gruplarla ilgili yapılan çalışmalardan bilinmektedir. Güney Afrika'da yer alan Rose Cottage'de, boya maddeleri incelenmiş ve kanın katkı malzemesi olarak kullanılmış olduğu saptanmıştır. Ancak kan yalnızca sarı aşı boyası ile karıştırılmıştır. Bunun sembolik bir anlamı olabilir, sarı renk yaşamın kaynağı olan kanın görünümünde olmadığı için, kanla karıştırılarak istenilen kırmızı renk elde edilmeye çalışılmıştır⁴⁶.

Sarı rengin kırmızı renge doğru olan değişiminin en belirgin gözlemlendiği alanlardan biri ateştir. Prehistorik insanın yaşamında oldukça büyük bir öneme sahip olan ateş, dönüşümün temsilcisi olarak önemli bir sembolik anlama sahiptir⁴⁷. Soğuk dönemlerde, ateş soğuğu sıcağa dönüştürebildiği için bu anlamda vazgeçilmez bir öğe olarak kabul edilmektedir⁴⁸. Bununla birlikte, sarı aşı boyası da yine değişimin bir sembolü olarak ateşte ısıtılınca, bir dönüşüm geçirerek rengi değişecektir⁴⁹. Isıtma işlemi, boyanın gücünü arttırmada pratik bir kullanıma sahip olduğu gibi, sembolik ve hatta ritüel bir özelliğe de sahiptir. Aynı durum aşı boyasının ve hematitin ısıtılması için de geçerlidir. Söz konusu işlemle aşı boyasının

rengi, sarıdan kırmızının farklı tonlarına ya da menekşe rengine dönüştürülmektedir. Yapılan deneysel çalışmalar, 260-280° ısıtılmak suretiyle sarı renkli aşı boyasından kırmızı renk elde etmenin mümkün olduğunu göstermiştir⁵⁰. Bu yüzden kırmızı çok önemlidir; çünkü ateşin, ışığın, sıcaklığın ve dönüşümün sembolik rengi olarak kabul edilmektedir⁵¹.

Erken Prehistorik dönemlerde, özellikle Anadolu'nun yüksek kesimlerinde yaşayan toplumlarda, ocağın evin merkezini oluşturduğu ve faydacılıktan ritüelize kadar birçok amaca hizmet ettiği bilinmektedir⁵². Nitekim Doğu Sibirya'da yaşayan *Yakut* şamanları, canlı cansız doğadaki tüm varlıkların bir ruhu olduğuna inanmaktadır. Bunlar arasında yer alan "ocak ruhuna" da ritüelleri sırasında yiyecek ve içecek sunularında bulunmaktadır⁵³. Benzer şekilde günümüzde Güney Sibirya'da, Rusya ile Mongolistan sınırında yaşayan ve şaman olan Buryat kabilesinin inanışları arasında "ateşin kutsal ruhları" inancı da bulunmaktadır⁵⁴. *San* ressamaları, kırmızı renk için yalnızca bazalt dağlarında bulunan ve *ghang ghang* olarak bilinen özel bir hematit boya maddesini kullanmayı tercih etmektedir. Söz konusu San toplumunda bir kadın, kırmızı renge ulaşana kadar bu boyayı, dolunay zamanında, evlerin dışında ısıtmakla görevlendirilmektedir⁵⁵.

⁴⁵ Power 2004, 83.

⁴⁶ Pedru 2006, 205.

⁴⁷ Aşı boyası anlamına gelen İngilizcedeki *ochre* kelimesinin kökeni Yunanca olup "açık sarımsı" anlamına gelmektedir. Nitekim doğal halinde, aşı boyasının aslında sarımsı ya da turuncu, hatta sarımsı kahverengi olduğu bilinmektedir.

⁴⁸ Pedru 2006, 206.

⁴⁹ Nowell 2006, 241.

⁵⁰ Bouchonnet 1977, 345-351; Wreschner ve diğ. 1980, 63; Weinstein-Evron – Ilani 1994; Pomiés ve diğ. 1998.

⁵¹ Pedru 2006, 206.

⁵² Sagona 1998.

⁵³ Yakar 2009, 294.

⁵⁴ Balzer 1997; Yakar 2009, 294.

⁵⁵ Lewis-Williams 2002, 114, 159, 255; Pedru 2006, 207.

Aşı boyasının ısıtılma işleminin, Avrupa ve Yakındoğu'da Paleolitik Çağ⁵⁶ boyunca uygulanmış olduğunu gösteren kalıntılara rastlanılmışken, Anadolu'da ne yazık ki şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalarda bu tip kanıtlara rastlanılamamıştır.

1978 yılından beri aşı boyasının sembolik ve ritüel kullanımı ile ilgili birçok hipotez ileri sürülmektedir. Etnoğrafik çalışmalar kadınların kırmızı boyaları, bereketi sembolize etmesi için yüz ve vücutlarını boyamak, ayrıca erkekleri avda korumak amacıyla kullandıklarını göstermektedir⁵⁷. Daha sonraki dönemlerde ise vücut süslemesindeki boya kullanımının yerini süs eşyası kullanımı almış olmalıdır⁵⁸.

Nitekim *Khoisan*larda, boyalar düzenli olarak kullanılmaktadır ve hem adet görme ritüelleri hem de av performansı ile ilişkilidir. *IXam* topluluğunda, adet gören bir kız, kıyafetini ve yüzünü boyaması için diğer tüm kadınlara tüm boyasını vermek zorundadır⁵⁹.

Bunlardan bir başkası da söz konusu boyanın ilk olarak vücut ve yüz boyamasında kullanılmış olduğu yönündedir⁶⁰. Nitekim birçok avcı-toplayıcı topluluklarda, kadın bereket törenlerinde aşı boyasının kullanıldığını gösteren bazı veriler bulunmaktadır. Kadınlar için, kabul törenleri kabaca ilk adet görme ile aynı zamana denk gelmektedir; fakat kan, genellikle ölüm, bereket ve ritüel dokunulmazlık ile

ilişkilidir⁶¹. Bu topluluklarda kan akmaya başladığı zaman, kadınlar yakında başlayacak olan bereketi işaret etmek amacıyla vücutlarını boyamaktadırlar⁶².

Marshall⁶³, kuzeybatı Botswana'da yaşayan *!Kung* kızlarının kırmızı aşı boyasını ergenlik çağı ve evlilik törenlerinde vücutlarını boyamada kullandıklarını belirtmektedir. Namibia'daki *Khoisan* insanların ise adet gördükleri dönemlerde yüzlerini kırmızı demiroksitle boyadıkları bilinmektedir⁶⁴.

Bir diğer avcı-toplayıcı topluluğu olan *Khoisan*ların ergenlik töreni olan "boğa dansı"nın amacı bir genç kızın ilk adet görüşünü kutlamaktır⁶⁵. Drakensberg Dağları'ndaki Fulton Kayası'ndaki bir resim bu konuya en güzel örneği oluşturmaktadır. Bir ergenlik dansı ile ilgili olan bu resimde, ortada kadın dansçıların hâkim olduğu bir halka, dışta ise ellerinde boynuzları temsil eden çubukları taşıyan erkek dansçılar bulunmaktadır. Power'a göre⁶⁶, ortada kadınların, etraflarında ise ellerinde boğayı temsil eden boynuzları tutan erkeklerin bulunduğu bu sahne bir dişi ergenlik törenini yansıtmaktadır. İnançlarına göre, ilk adet kanamasını geçiren bu genç kız, toplumuna yağmur ve avda başarı getirecektir. Kızın yeni kazandığı potansiyelinin gelecekteki ava olan etkisi söz konusu resimde, sağda oturan, kadınların dansları ile çağrılan dev bir boğaya parmağıyla işaret eden sağda oturan şaman ile oluşturulmaktadır⁶⁷.

⁵⁶ Leroi-Gourhan, 1962; Bouchonnet 1977, 345-351; Wreschner ve diğ.1980, 63; Pedru 2006, 205

⁵⁷ Dunbar ve diğ., 1999, 128; Power 2004, 83; Eliot - Niesta 2008, 1151.

⁵⁸ Kuhn - Stiner 2007, 46.

⁵⁹ Hewitt 1986, 284.

⁶⁰ D'errico 2003, 197; Kuhn - Stiner 2007, 46.

⁶¹ Knight 1991.

⁶² age. 96.

⁶³ Marshall 1976, 277.

⁶⁴ Power 2004, 83.

⁶⁵ age. 83.

⁶⁶ age. 86.

⁶⁷ age. 86.

Aşı boyasının sembolik olarak kana yakınlığı, Avustralya'nın *Arunta ve Luritcha* toplumlarının ergenliğe geçiş törenlerinde görülmektedir. Ritüellerin kan akıtılması bölümünden önce vücutları aşı boyası ile boyanmaktadır⁶⁸.

Kırmızı aşı boyasının sembolik ve ritüel kullanımı ile Şamanizm inancı arasında yakından bir ilişki olduğuna da inanılmaktadır. Antropolog, etnolog ve sosyologların yaptıkları araştırmalar; avcı-toplayıcı topluluklarda ve küçük ölçekli tarım toplumlarında sıklıkla görülen Şamanizm inancında şamanların, ruhlar ve doğüstü varlıklar ile iletişim kurma, hastalıkları iyileştirme, hayvanların yaşamları ile hareketlerini kontrol altına alma ve iklimi değiştirme gibi birtakım özelliklere sahip olduklarına inanıldığını ortaya koymaktadır⁶⁹. Bu bağlamda, Erken Prehistorik Dönemlerde de avcı-toplayıcı bir yaşam biçimine sahip olan insan gruplarının yaşantısında da şamanizm inancının ve şamanların önemli bir yere sahip oldukları kabul edilmektedir⁷⁰.

Şamanizm, dönüşümün sembolü olarak aşı boyası, şamanın transa geçtiği seanslarda önemli bir araçtır. Güney Afrika *San* şamanları için, boyanın kendisi de oldukça güçlüdür⁷¹.

Arkeolojik verilerde ise ele geçen kanıtlar ışığında boya kullanımının, özellikle de kırmızı aşı boyasının kullanımının hem Afrika hem de Avrupa'da Orta Paleolitik Dönem'de arttığı söylenebilir⁷². Avdaki şanslarını arttırmak için, belki de

cinsiyetlerini ya da sosyal statülerini göstermek amacıyla *Neanderthal*er kırmızı aşı boyası ve siyah mangan oksit gibi doğal boyalar ile vücutlarını boyamış olmalıdır⁷³.

Yine Orta Paleolitik Dönem'de Afrika'da bol miktarda aşı boyasının varlığına dayanarak, ilk kültürel sembol olarak *Arkaik Homo sapiens*ler ile ilişkili olarak kadınların üreme dönemlerini işaret etmede kullanmış olabilecekleri belirtilmektedir. Adet görmenin bereketi temsil ettiği düşünüldüğünde, kırmızı boyanın henüz adet görmemiş olan kızların ilk adet görmelerini sağlamak için kullanılmış olduğu da ileri sürülmektedir⁷⁴.

Üst Paleolitik Dönem kadın heykelleri genellikle, kadın bereketini yüceltmenin sembolü olarak yorumlanmaktadır⁷⁵. Bu görüşün yanı sıra bazı araştırmacılar da Paleolitik venüslerin yaşam ve ölüm arasında aracılık ettiğine ve yeniden doğuşu temsil ettiğine inanmaktadır⁷⁶. Benzer bir şekilde günümüz yerlilerinden olan Avustralya'daki *Ngarinyin* kabilesine göre de kadınlar doğum, dönüşüm ve ölüm döngüsünü simgelemektedir⁷⁷. Bazı heykeller üzerinde yer alan kırmızı boya izleri de kanın temsili olarak adak ya da ritüel işlevlerini yansıttığına inanılmaktadır. Bunun yanı sıra doğum ve yeni bir hayatın başlangıcı olacak olan hamilelik sırasında kadın vücudunda büyük değişiklikler meydana gelmektedir⁷⁸. Kadın vü-

⁶⁸ Spencer – Gillen 1968, 268.

⁶⁹ Balzer 1996, 305-318; Lewis-Williams 1997, 323.

⁷⁰ Yakar 2009, 291-324.

⁷¹ Lewis-Williams 2002, 114.

⁷² Jullien 1965, 164; Klein 1973, 69; Solecki 1975, 283; Tobias 1979, 85; Wreschner ve diğ. 1980, 632.

⁷³ Hayes 1964, 171; Marshack 1972, 55; Marshack 1981, 189.

⁷⁴ Hovers ve diğ. 2003, 509.

⁷⁵ Berenguer 1973, 51-52; Yalçınkaya 1973; 203; Wymer 1982, 258; Duhard 1993, 87; Russell 1998, 262; Jennet 2008, 4, 39.

⁷⁶ Rice 1981, 411; Gimbutas 1989, 198.

⁷⁷ Bell 2003, 102.

⁷⁸ Pedru 2006, 206.

çudundaki bu dönüşüm ve değişim de sembolik olarak kadın heykelcikleri üzerine yapılan kırmızı boyamalarla ifade edilmeye çalışılmıştır.

Aşı boyası, kan ve kadın arasındaki ilişki, kan anlamına gelen Yunanca *haema*/*haima* kelimeleri ile de işaret edilmektedir⁷⁹. Dart⁸⁰, *haima* kelimesinin kökeninin, rahim anlamına gelen Yunancada *metra* ve Latince *matrix* olarak bilinen kelimelerle aynı “-ma” köküne sahip olduğunu belirtmektedir. Birçok kültürde kadın rahmi mezarlarla ve bu ikisi de meyvelerin kaynağı olan toprakla eş tutulmaktadır. Bir bebeğin rahimde gelişmesi gibi minerallerin de toprakta geliştiğine inanılmaktadır⁸¹.

Kırmızı aşı boyasının kullanım alanlarından bir diğeri de özellikle Üst Paleolitik Dönem’de gerçekleştirilen çeşitli ritüellerde kullanılan sembolik eşyaların boyanması⁸² ve bu şekilde eşyalara bir çeşit güç ve canlılık kazandırılmasıdır. Üzeri kırmızı aşı boyası ile boyanmış olan ilk süs eşyası Macaristan’da bir açık hava buluntu yeri olan Tata’da ele geçen ve GÖ 70 000’e tarihlendirilen mamut dışından yapılmış olan üzeri bezemeli ve kırmızı aşı boyası ile boyanmış olan bir plakadır⁸³. Üzeri kırmızı aşı boyalı bu tip örnekler günümüz Avusturya avcı-toplayıcı topluluklarında da rastlanılmakta olup söz konusu kolye tanelerinin bu topluluklarda ritüeller sırasında takıldıkları bilinmektedir⁸⁴.

Benzer tipte üzeri kırmızı aşı boyası ile boyanmış olan deniz kabuğundan kolye tanelerine daha önce de bahsedildiği gibi Üçağzılı Mağarası’nın Erken Üst Paleolitik Dönem tabakalarında da rastlanılmıştır. GÖ 41 000-39 000 yılları arasına tarihlendirilen söz konusu üzeri perdeli deniz kabukları üzerinde aşı boyası izlerinin saptanmış olması, bunların doğal renklerinin boya kullanılarak değiştirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁵.

Paleolitik Çağ sonrasında, Neolitik Çağın sembolik yaşantısının en önemli temsilcisi olan Çatalhöyük yerleşiminde de kırmızı aşı boyası kullanımına sıklıkla rastlanılmaktadır⁸⁶. Mellaart⁸⁷ bu boyanın evlerin içinde; duvar panoları, platformlar, alçılı hayvan başları, sepetler ve sandıkların boyanmasında kullanılmış olduğunu belirtmektedir. Mellaart’a göre⁸⁸, kırmızı aşı boyasının kullanılmasının amacı, ister ölünün bedeninde, ister evin duvarında olsun, uyuduğu platformda, dikmelerde, değerli eşyalarını sakladığı sandıklarda ya da yemeğini koyduğu sepetlerde olsun, kötü ruhları uzak tutmak ve bu eşyaları korumaktır⁸⁹. Mimaride kırmızı aşı boyası kullanımı aslında çok daha önce, Orta Paleolitik Dönem’de Molodova’da görülmektedir. Burada kırmızı aşı boyası ile boyanmış olan mamut kemiklerinden yapılmış olan oval bir yapı buluntu yerinin ortasında yer almaktadır⁹⁰.

⁷⁹ Wreschner ve diğ. 1980, 633.

⁸⁰ Dart 1968, 24.

⁸¹ Turner 1967, 172.

⁸² Marshack 1972, 208-209, 260; Lewis-Williams 2002, 263.

⁸³ Marshack 1976, 277; Zilhao 2007, 13.

⁸⁴ Marshack 1976, 277.

⁸⁵ Güleç ve diğ. 2003, 475.

⁸⁶ Mellaart 1967, 149-150; Hodder 2006; Hodder 2007, 321.

⁸⁷ Mellaart 1967, 149-150.

⁸⁸ Mellaart 1967, 149-150.

⁸⁹ Erdoğan – Ulubey 2011, 1, 8.

⁹⁰ Klein 1973, 69.

Mimaride renk kullanımı sembolik bir anlama sahiptir ve ritüel aktivitelerle ilişkili olmalıdır⁹¹. Özellikle Orta Anadolu'ya özgü olan bu geleneğe Çatalhöyük'ten daha önce, Pınarbaşı⁹², Boncuklu⁹³, Aşıklı Höyük⁹⁴, Musular⁹⁵ ve Canhasan III⁹⁶'de de rastlanılmaktadır. Çatalhöyük⁹⁷, Aşıklı Höyük ve Musular'daki⁹⁸ tabanları kırmızı boyalı olan yapılar ritüel aktivitelerin gerçekleşmiş olduğu özel yapılar olarak yorumlanmaktadır. Söz konusu merkezlerden Musular yerleşiminin Akeramik Neolitik Dönem'de ekonomisinin büyük ölçüde yaban öküzü avcılığı olduğu düşünüldüğünde, bu tip tabanı kırmızı renkle boyanmış olan yapıların avcılık aktiviteleri ile ilişkili olan ritüellerde kullanılmış oldukları akla gelmektedir⁹⁹.

Aynı şekilde Güneydoğu Anadolu'da yer alan Çayönü buluntu yerinde de kırmızı renkli tabanlı yapılara rastlanılmaktadır ve burası da ritüel bir yapı olarak değerlendirilmektedir¹⁰⁰.

Prehistorik insanlar kırmızı aşı boyasını yalnızca günlük yaşamlarında değil, ayrıca mezarlarında da kullanmışlardır. Aşı boyası kullanımı gibi bazı ölü gömme ritüellerinin kökeni Paleolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Ölülerin vücudunu kırmızı aşı boyası ile boyama geleneği Orta Pa-

leolitik Dönem'de¹⁰¹ başlayıp Tunç Çağı'na¹⁰² kadar devam etmiştir. Kırmızı rengin mezarlarda kullanımı, daha geç devirlerde, Yunan, Etrüsk ve Roma Dönemlerinde de devam etmiştir¹⁰³. Homeros ve diğer klasik çağ yazarları, ölülerin kırmızı bir kefene sarılarak mezarlara konduklarından bahsetmektedir¹⁰⁴. Günümüzde de papaların kırmızı bir kefene sarılarak gömüldükleri bilinmektedir¹⁰⁵.

Araştırmacılar, çoğunlukla mezar kontektlerinde rastlanılan kırmızı rengin sembolik anlamı üzerinde durmaktadır. Kırmızı renk, kan gibi aynı renkte olan doğal maddeleri hatırlatmaktadır¹⁰⁶. Nitekim antik Yunan ve Roma toplumlarından elde edilen kanıtlar, söz konusu dönemlerde, mezar toprağa açıldığı zaman içine kan libasyonunun yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır¹⁰⁷. Kan, ölümden sonraki yaşamla bağlantılıdır ve yaşamın devamının anahtarıdır¹⁰⁸. Bu yüzden öteki dünyaya doğru olan yolculukta büyüsel bir güç¹⁰⁹ ve Hitit mitolojisine göre de yeraltındaki ölülerle iletişimi sağlamaktadır¹¹⁰. Söz konusu nedenlerden dolayı kanı temsil eden kırmızı aşı boyası, kil ya da diğer kırmızı renkteki mineraller mezarlardaki bireylerin vücuduna ve çoğunlukla da başına uygulanmaktadır¹¹¹.

⁹¹ Erdoğu – Ulubey 2011, 1, 8.

⁹² Baird 2007, 296.

⁹³ Baird 2006, 13, 16; Baird – Baysal 2012, 266.

⁹⁴ Esin – Harmankaya 2007, 263.

⁹⁵ Özbaşaran 2003; Özbaşaran ve diğ. 2007, 276-278.

⁹⁶ French 1968, 52; French 1972.

⁹⁷ Hodder 2007, 315.

⁹⁸ Duru – Özbaşaran 2005, 26.

⁹⁹ Duru – Özbaşaran 2005, 23; Erdoğu – Ulubey 2011, 9.

¹⁰⁰ Verhoeven 2002, 239, 248.

¹⁰¹ Jullien 1965, 164; Solecki 1975, 283; Wreschner ve diğ. 1980, 632; Maringer 2002, 16.

¹⁰² Wreschner ve diğ. 1980, 633.

¹⁰³ Latte 1960, 379-393; Linke 1992, 593.

¹⁰⁴ Mallory 1989; 191, 223; Linke 1992, 594.

¹⁰⁵ Blanc 1961.

¹⁰⁶ Leach 1976, 60; Wreschner ve diğ. 1980, 631; Gage 1999; Jones – Bradley 1999.

¹⁰⁷ Wunderlich 1925, 46-58; Latte 1960, 379-393; Linke 1992, 593.

¹⁰⁸ Metcalf – Huntington 1992, 63.

¹⁰⁹ Bower 2003, 277.

¹¹⁰ McCarty 1973, 206, 208.

¹¹¹ Mallory 1989, 191, 223; Linke 1992, 593-594.

Kıscacası kırmızı renk bir insanın yaşam sürecinde bir dünyadan diğerine geçişte oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu yaygın ölü gömme âdeti ve aşı boyasının ölümle olan ilişkisi, bunun tüm doğaüstü güçleriyle beraber kanı temsil ettiğini ve ölüyü bir sonraki yaşama bir an önce ulaştırmada yardımcı olduğunu düşündürmektedir. Dönüşümün sembolü olarak kırmızı aşı boyası mezarlarda yer almaktadır. Ölüm, insanların son dönüşüm şeklidir. Kemiklerin beyazlığı ve mezarın siyahlığı ile birlikte, kırmızı, ölümü temsil eden üç renk arasındaki yerini almaktadır. Ateşin sembolü olarak da kırmızı aşı boyası soğuk vücudun üzerine dökülerek cesedi ısıtarak yeniden hayata dönmesini sağlamaktadır¹¹².

Kuzey Sibirya'da yaşayan *Khanty* halkı için, beyaz renk "yukarı dünya" ile ilişkiliyken, siyah, hastalık, açlık ve ölümle bağlantılıdır ve kırmızı da yeniden doğuşun sembolüdür¹¹³. Aynı şekilde, Ural Dağları ile Karpatlar arasında MÖ 2-3. yüzyıllar arasında yaşamış olan ziraat toplumlarında, aslında avcı-toplayıcı toplumlarında uygulanan mezarlarına aşı boyası koyma geleneğinin hala devam ettiği görülmektedir. Söz konusu mezarlara mezar eşyası olarak bırakılan yumurta şekli verilmiş aşı boya ile kuş yumurtaları arasındaki ilişki, bunların yeniden doğuşu temsil ettiğini ortaya koymaktadır¹¹⁴.

Alet, yiyecek ve aşı boyası formunda olan mezar eşyalarının kullanımı ilk kez Orta Paleolitik Dönem'de ortaya çı-

kar¹¹⁵. Ancak bu dönemdeki, içinde aşı boyası yumruları ya da bu malzeme ile boyanmış olan eşyaların bulunduğu mezarların sayısı, diğer Prehistorik dönem mezarlarında da olduğu gibi oldukça azdır¹¹⁶.

Avrupa'da *Homo sapiens sapiens*lerin görülmesiyle beraber, aşı boyalı ölü gömme adetlerinde hızlı bir artış meydana gelmiştir¹¹⁷. Üst Paleolitik Dönem mezarlarında aşı boya ile birlikte bulunan bazı sembolik eşyalar da ölümden sonraki hayat ve yeniden doğuşun simgeleri olarak kabul edilmektedir. Eğer bu eşyalar gerçekten mezar eşyası ise o zaman bunlar ölüm yolculuğu sırasında mezar sahiplerine eşlik edecek eşyalar olmalıdır. Eğer bu görüş doğruysa, o zaman öbür dünyadaki yaşam ile dünyadaki yaşam birbirlerine benzemektedir¹¹⁸.

Anadolu'da ise mezarlarda kırmızı aşı boyası kullanım geleneğinin Epipaleolitik Dönem ile başlamış olduğu düşünülmektedir. Pınarbaşı'nın Epipaleolitik Dönem tabakalarında açığa çıkarılan ve içinde çok sayıda mezar eşyası bulunan erişkin bir erkeğe ait mezarda kırmızı aşı boyasının söz konusu mezar eşyalarının boyanmasında kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Olasılıkla toplumda önemli bir yere sahip olan bir bireyin yatırılmış olduğu bu mezarda, ithal olduğu düşünülen kumtaşından her iki yüzden düzeltilenmiş yonga aletler, 2 adet uç düzeltilenmiş, uç yapımında kullanılan kumta-

¹¹² Hovers ve diğ. 2003, 508; Pedru 2006, 206.

¹¹³ Zvelebil 2003, 9.

¹¹⁴ Häusler 1974, 96; Häusler 1976, 66; Ecsedy 1979, 39-40.

¹¹⁵ Jullien 1965, 164; Solecki 1975, 283; Wreschner ve diğ. 1980, 632; Maringer 2002, 16.

¹¹⁶ Wreschner ve diğ. 1980, 632.

¹¹⁷ Marshack 1972, 295-296, 317; Wreschner ve diğ. 1980, 632; Duarte ve diğ. 1999, 7604; Stringer – Andrews 2005, 171.

¹¹⁸ Maringer 2002, 18.

şından oluklu taş, kumtaşından aşındırıcı, çakmaktaşı yonga, bir obsidyen çekirdek ve kaplumbağa kabuğundan bir kap, kırmızı aşı boyası ile kaplanarak başın altına topluca bırakılmıştır¹¹⁹. Burada kullanılmış olan aşı boyasının yaklaşık 100 km uzaklıktaki Torosların olasılıkla güney yamaçlarından getirilmiş olduğu düşünülmektedir¹²⁰.

Neolitik Çağ ölü gömme adetlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan aşı boyası kullanımı kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Özellikle Orta Anadolu'da bu dönemde görülen ölü gömme adetleri, gerek mezar mimarisi ve uygulaması, gerekse yontmataş buluntular gibi mezar eşyaları bakımından Yukarı Mezopotamya ve Levant bölgesindeki çağdaş ölü gömme adetleri ile farklılık göstermektedir¹²¹. Diğer taraftan söz konusu bölgelerde de benzer uygulamaların olduğu iskeletlerin kırmızı aşı boyası ile boyanması geleneğine Anadolu'daki Akeramik Neolitik ve Neolitik Çağ mezarlarında da rastlanılmaktadır.

Söz konusu dönemlere ait mezarlarda kırmızı aşı boyası kullanımı çoğunlukla ölünün kafatasının çevresinde, bazen de gövdesinin üzerinde tespit edilmektedir¹²². Kırmızı aşı boyası ile boyanmış olan kafatasları Neolitik Çağ toplumlarında genellikle ortak görülen bir özelliktir. Aşı boyası kullanımı gibi kafatası sıvanmasında ve şekillendirmesinde farklı methodların kullanımı, aynı inanç sistemini paylaşan yerel toplumların farklı gelişimlerinin bir sonucu olan değişik tek-

nolojilerin varlığını ortaya koymaktadır¹²³. Her ne kadar söz konusu kırmızı aşı boyalı kafatasları Akeramik Neolitik A döneminde de görülmüş olsa da ata kültürü inancı ancak boyalı kafatası örneklerine sıklıkla rastlanıldığı Akeramik Neolitik B döneminde doruk noktasına ulaşmıştır.

Anadolu'da Körtik Tepe'de açığa çıkarılan Akeramik Neolitik Çağ mezarları aşı boyası kullanım geleneği hakkında ilgi çekici veriler sunmaktadır. Söz konusu buluntu yerinde bazı bireylerin öldüklerinde aşı boyası serpildikten sonra alçı ile sıvanıp gömülmüş oldukları tespit edilmiştir¹²⁴. İskeletlerin bir kısmında sadece kırmızı aşı boyası ile yapılmış kalın bantlar görülürken, bazılarının kol ve bacak kemiklerinde siyah ve kırmızı aşı boyasından birbirine paralel olarak yapılmış özenli çizgi bezemeler görülmektedir¹²⁵. Bunun yanı sıra bazı mezarlarda da kafatası, kol ve bacak kemikleri, dalgalı-koşut biçimde düzenlenmiş kızıl kahverengi ve siyah renk boya ile bezenmiştir¹²⁶. Aşı boyası ile yapılmış bezemeler yalnızca iskelet üzerinde değil ayrıca iskeletin üstünü kaplayan alçı sıvanın üzerinde de saptanmıştır¹²⁷. Ancak burada ilgi çekici olan söz konusu uygulamaya tüm iskeletlerde değil de bazı bireylerde rastlanılmış olmasıdır¹²⁸. Aynı şekilde Orta Anadolu'da aynı dönemde Can Hasan'da da kırmızı aşı boyası ile boyanmış bir kafatası bulunmuştur¹²⁹.

¹¹⁹ Baird 2007, 291-292.

¹²⁰ *age.* 292.

¹²¹ Özdoğan 1995, 58; Özdoğan 1999, 229-232; Düring 2003, 1.

¹²² Lenneis 2007, 131.

¹²³ Kuijt 2008, 172.

¹²⁴ Özbek 2005, 41.

¹²⁵ Özkaya – Coşkun, 2011, 90.

¹²⁶ Özkaya ve diğ. 2012, 317, Res. 1.

¹²⁷ Özkaya – Coşkun, 2011, 90.

¹²⁸ Özkaya ve diğ. 2012, 317, Res. 2.

¹²⁹ French 1968, 50.

Neolitik Çağ'da Çatalhöyük'teki mezarlarda kırmızı aşı boyası kullanımının devam ettiği görülmektedir¹³⁰. Çatalhöyük'ün yanı sıra yine Orta Anadolu'da bir Geç Neolitik Çağ buluntu yeri olan Köşk Höyük'te ele geçen on dokuz kafatasının on üçünün kırmızı aşı boyası ile boyanmış olduğu tespit edilmiştir¹³¹. Söz konusu bireylerin kadın, erkek ve çocuklardan meydana gelmiş olması, bu geleneğin cinsiyet ya da yaş sınırlaması olmadan uygulanmış olduğunu ortaya koymaktadır¹³².

Çatalhöyük'te açığa çıkarılmış olan toplam 400 mezarın yalnızca on bir tanesinde aşı boyası ile boyanmış olan iskeletlere rastlanılmış olması, ayrıca söz konusu iskeletlerin hepsinin *sbrinel*lerde bulunmuş olması, toplumda önemli bir yere sahip olan bireylere bu geleneğin uygulanmış olduğunu düşündürmektedir. Burada, özellikle bebek mezarlarında, daha az olmak koşuluyla da genç mezarlarında aşı boyası ile boyanmış olan eşyaların bulunmasının nedeni, Hodder'a göre¹³³ bu yaş grubundaki insanları kötülüklerden korumaktır. Mellaart ise¹³⁴, yalnızca mezarlarda değil aynı zamanda duvar resimlerinde de kırmızı rengin oldukça sık kullanılması nedeniyle aşı boyasının doğada kolaylıkla bulunması değil de kanı ve dolayısıyla da yaşam gücünü sembolize etmesi olduğunu düşünmektedir. Ölülerin kemiklerinin üzerine kırmızı aşı boyasının sürülmesi, ayrıca evin içindeki panellerin de kırmızıya boyanması ise olasılıkla, hem evde yaşayanları hem de evlerin altında

gömülü olan ölüleri, uykuları sırasında canlı tutmak olmalıdır¹³⁵.

Mezarlara aşı boyası koyma ya da bazı bireylerin iskeletlerinin kırmızı aşı boyası ile boyanması hakkında ileri sürülen hipotezlerden bir diğeri de söz konusu maddenin iyileştirme özelliği ile bağlantılıdır. Avcı-toplayıcı ve küçük ölçekli tarım toplumlarında sıklıkla rastlanılan Şaman hekimliği hastalıktan sağlıklı duruma geçişi temsil etmektedir¹³⁶. Birçok kültürde, kişi hastalandığı zaman ilk yapılan işlem vücudun aşı boyasıyla ovulmasıdır. Spencer ve Gillan'a göre¹³⁷, bu işlem kanın yerine uygulanmaktadır. Peile¹³⁸ Kuzeybatı Avustralya'da yaşayan *Gugadja* halkının aşı boyasını ilaç olarak kullandıklarını belirtmektedir. Hem kırmızı hem de sarı boyalardan ilaç olarak yararlanılmaktadır ancak özellikle kırmızı tercih edilmektedir. Büyük bir ihtimalle ilk insanlar da deneme yanılma yoluyla aşı boyası içinde yer alan demirin iyileştirme özelliğini keşfetmiştir¹³⁹. Eğer gerçekten Paleolitik Çağ'da da aşı boyaları ilaç olarak kullanıldıysa o zaman mezarlardaki varlıkları da kişinin hayatını kurtarmak için çabaların devam ettiği anlamına gelebilir¹⁴⁰.

Sonuç

Erken Prehistorik Dönemlerde kırmızı aşı boyasının varlığı, söz konusu toplumların sembolik düşünce şekilleri, inançları ve ritüelleri hakkında daha fazla bilgi edinilmesine olanak sağlamaktadır. Kırmızı boyanın prehistorik dönemlerdeki kullanımına bakıldığında zaman zaman bu rengin

¹³⁰ Mellaart 1966, 183; Düring 2003.

¹³¹ Özbek 2009, 384; Öztan 2012, 36-37.

¹³² Öztan 2012, 36.

¹³³ Hodder 2006, 191.

¹³⁴ Mellaart 1963, 61.

¹³⁵ Mellaart 1963, 61.

¹³⁶ Lewis-Williams 2002, 114.

¹³⁷ Spencer – Gillan 1968, 268.

¹³⁸ Peile 1979.

¹³⁹ Velo 1984, 674; Belfer -Cohen 1991, 578.

¹⁴⁰ Velo 1984, 674.

çeşitli anlamı ve işlevi olduğu anlaşılmaktadır. Sembolizmin ilk örneğini oluşturan kırmızı aşı boyası kullanımı Erken Prehistorik dönem insanların yaşamlarının farklı evrelerinde önemli rol oynamıştır. Söz konusu önem, günümüz avcı-toplayıcı toplulukların özellikle ritüel yaşamlarında hala devam etmektedir. Bu çalışmanın da ortaya koyduğu gibi arkeolojik ve etnoğrafik veriler kırmızı aşı boyası kullanımının işlevsel ve faydacıl yönünün yanı sıra sembolik, ritüel, sosyal ve kültürel bir anlamı olduğunu göstermektedir.

Prehistorik insanlar için kırmızının en önemli özelliği kanı temsil etmesidir. Bu yüzden söz konusu renge yaşam, bereket, ölüm, iyi şans getirme ve koruyuculuk gibi çeşitli işlevler yüklenmiştir. Ancak bunlar arasında belki de en ilgi çekici olanı ve aynı zamanda Erken Prehistorik Dönem insanların gelişmiş olan entelektüel düşünce şeklinin kanıtı olan “dönüşüm” hipotezidir. İyi birer gözlemci olan bu topluluklarda olduğu gibi, günümüz avcı-toplayıcı gruplarında da hayat bir döngüden oluşmaktadır. Söz konusu yaşamsal döngü doğum, ölüm ve daha sonra da yeniden doğuştan meydana gelmektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman aslında hayatta her şeyin bir dönüşümü olduğu görülmektedir. Bu makalede de belirtildiği gibi, sarı aşı boyasının ısıtıldıktan sonra kırmızı renge dönüşmesi; çocukluktan genç kızlığa ve daha sonra anneliğe doğru olan değişim süreci ve öldükten sonra yeni bir hayatın başlaması gibi dönüşümlerle bir tutulmuştur. İşte bu döngüde Erken Prehistorik Dönem insanları bu öğeleri sembolize etmek amacıyla kırmızı renkten yararlanmışlardır.

Eldeki arkeolojik veriler kırmızı aşı boyasının, sembolik eşyalar, aletler, sanat eserleri ve vücut boyaması ile mezar eşyası olarak kullanımının en erken Orta Paleolitik Dönem’de başlamış olduğunu göstermektedir. Ancak, *Homo sapiens sapienslerin* ortaya çıkışıyla beraber, sembolizmin ve dolayısıyla bireyler arasındaki bilinçli bir iletişimin ortaya çıktığı Üst Paleolitik Dönem’de kırmızı aşı boyasından özellikle ritüel yaşamda yararlanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Aşı boyasının Alt Paleolitik Dönem’de ilk kullanımının görüldüğü Afrika, Avrupa ve Yakındoğu’nun aksine, Anadolu’da bu boya maddesinin en erken kullanımı ancak Üst Paleolitik Dönem’de gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, kırmızı aşı boyasının hem günlük hem de ritüel yaşamdaki önemi ve sembolik değeri, Anadolu’da Neolitik Çağ’da daha belirgin bir şekilde anlaşılmıştır. Bunun en önemli nedeni olarak, ilk kez Epi-paleolitik Dönem’de görülmeye başlayan ritüel yaşam ve sembolizmin Akeramik Neolitik ve Seramikli Neolitik Dönem’de doruk noktasına ulaşmış olması ileri sürülebilir. Diğer taraftan her ne kadar Anadolu topraklarında gerek işlevsel gerekse sembolik ve ritüel anlamda kırmızı aşı boyası kullanım geleneği geç görülmeye başlamış olsa da diğer bölgelere oranla, Anadolu’daki Erken Prehistorik Dönem insanları bu boya maddesinden çeşitli alanlarda yararlanmışlardır. Özellikle duvar resimlerinin yapımında ve toplumları için önemli olan şaman, hekim ya da lider gibi kişiler ile aile bireylerinin mezarlarında gerek mezar eşyası gerekse iskeletlerin boyanmasında aşı boyasını diğer çağdaş buluntu yerlerine oranla daha fazla kullanmışlardır. Bu

durum da aslında, Üst Paleolitik Dönem'den itibaren Anadolu insanların sembolik yaşama verdikleri önemi ve hayatlarında değer verdikleri manevi unsurları sembollerle yüceltmış oldukları ve bunlara daha fazla değer yüklemiş olduklarını kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Allain – Rigaud 1986 J.Allain – A. Rigaud, “Décor et Fonction Quelques Exemples Tirés du Magdalénien”, *L'Anthropologie* 90, 1986, 713-738.
- Audouin–Plisson 1982 F. Audouin – H. Plisson, “Les Ochres et Leurs Témoins au Paléolithique en France: Enquête et Expériences sur Leur Validité Archéologique”, *Cahiers du Centre de Recherches Pré Historiques* 8, 1982, 33-80.
- Baird 2006 D. Baird, “The Boncuklu Project: The Origins of Sedentism, Cultivation and Herding in Central Anatolia”, *Anatolian Archaeology* 12, 2006, 13-16.
- Baird 2007 D. Baird, “Pınarbaşı: Orta Anadolu'da Epipaleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına”, içinde: M. Özdoğan ve N. Başgelen (ed.), *Anadolu Uygarlığının Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (2007) 285-311.
- Baird – Baysal 2012 D. Baird – A. Baysal, “Boncuklu Höyük Projesi: Orta Anadolu'da Tarımın, Yerleşik Hayata Geçişin ve Hayvancılığın Başlangıcının Araştırılması”, *KST* 33.4, 2012, 263-271.
- Balzer 1996 M. M. Balzer, “Flights of the Sacred: Symbolism and Theory in Siberian Shamanism”, *American Anthropologist*, 98, 1996, 305-318.
- Balzer 1997 M.M. Balzer, *Shamanic Worlds: Rituals and Lore of Siberia and Central Asia* (1997).
- Bar-Yosef – Philipps 1997 O. Bar-Yosef – J. L. Phillips, *Prehistoric Investigations in Gebel Maghara, northern Sinai* (1977).
- Barham 2002 L.S. Barham, “Systematic Pigment Use in the Middle Pleistocene of South Central Africa”, *Current Anthropology* 43.1, 2002, 181-189.
- Belfer-Cohen 1991 A. Belfer-Cohen, “Art Items from Layer B, Hayonim Cave: A Case Study of Art in A Natufian Context”, içinde: O. Bar-Yosef – F. R. Valla (ed.), *The Natufian Culture in Levant* (1991) 569-588.
- Bell 2003 H. R. Bell, *Erkek İş/Kadın İş: Dünyanın En Eski Kültüründe Cinsiyetin Tinsel Rolü* (2003).
- Berenguer 1973 M. Berenguer, *Prehistoric Man and His Art* (1973).
- Berlin – Kay 1969 B. Berlin – P. Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* (1969).
- Beyries 1983 S. Beyries, “Fonction et Mode d'utilisation d'une Série de Lames Ocrées Capsienne”, içinde: M. C. Cauvin (ed.) *Traces d'Utilisation sur les Outils Néolithiques du Proche Orient* (1983) 135-142.
- Blanc 1961 A.C. Blanc, “Some Evidence for the Ideologies of Early Man”, S. L. Washburn (ed.) *Social Life of Early Man* (1961) 119-136.
- Bleek – Lloyd 1911 W. H. I. Bleek – L. C. Lloyd, *Specimens of Bushman Folklore* (1911).
- Bostancı 1959 E. Y. Bostancı, “Researches on the Mediterranean Coast of Anatolia: A New Paleolithic Site at Beldibi near Antalya”, *Anatolia* 4, 1959, 129-178.
- Bostancı 1965 E. Y. Bostancı, “Beldibi, Belbaşı Mezolitiği ve Diğer Mezolitik

- Bulutlarla olan Münasebetleri”, *Antropoloji Dergisi* 3, 1965, 55-90.
- Bower 2003 B. Bower, “Stone Age Code Red: Scarlet Symbols Emerge in Israeli Cave” *Science News* 164.18, 2003, 277.
- Bouchonnet 1977 A. Bouchonnet, “Action de la Chaleur sur les Ogres”, *Bulletin de la Société Française de Chimie* (1977) 345-351.
- Brandt – Weedman 2002 S. Brandt – K. Weedman, “The Ethnoarchaeology of Hide Working and Stone Tool Use in Konso, Southern Ethiopia: An Introduction”, içinde: F. Audoin-Rouzeau ve S. Beyries (ed.), *Le Travail du Cuir de la Préhistoire a Nos Jours, XXIIe Rencontres Internationales d’Archéologie et d’Histoire d’Antibes* (2002) 113-130.
- Büller 1988 J. Buller, “Handling, Hafting and Ochre Strains”, S. Beyries (ed.) *Industries Lithiques Tracéologie et Technologie Vol. 1: Aspects Archéologiques* (1988) 5-32.
- Couraud 1988 C. Couraud, “Pigments Utilisés en Préhistorique Provenance, Préparation, Mode d’utilisation” *L’Anthropologie* 92.1, 1988, 17-28.
- Dart 1968 R.A. Dart, “The Birth of Symbolism”, *African Studies* 27, 1968, 49-63.
- D’errico 2003 F. D’errico, “The Invisible Frontier. A Multiple Species Model for the Origin of Behavioral Modernity”, *Evolutionary Anthropology* 12, 2003, 188-202.
- de Fontanelle 1981 J.M. de Fontanelle, *Nouveau Manuel Complet du Chamoiseur, Pelletier-Fourreur, Maroquinier, Mégisseur et Parcheminier* (1981).
- Duarte ve diğ. 1999 C. Duarte – J. Mauricio – P. B. Pettitt – P. Souto – E. Trinkaus, H. van der Plicht – J. Zilhao, “The Early Upper Paleolithic Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho (Portugal) and Modern Human Emergence in Iberia”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 96.13 (1999) 7604-7609.
- Dubreuil 2004 L. Dubreuil, “Long-Term Trends in Natufian Subsistence: A Use-Wear Analysis of Ground Stone Tools”, *Journal of Archaeological Science* 31, 2004, 1613-1629.
- Dubreuil-Grosman 2009 L. Dubreuil ve L. Grosman, “Ochre and Hide Working at a Natufian Burial Place”, *Antiquity* 83, 2009, 935-954.
- Duhard 1993 J.P. Duhard, “Upper Paleolithic Figures as a Reflection of Human Morphology and Social Organization,” *Antiquity* 67, 1993, 83-91.
- Dunbar ve diğ. 1999 R. Dunbar – C. Knight – C. Power, *The Evolution of Culture* (1999).
- Duru – Özbaşaran 2005 G. Duru – M. Özbaşaran, “A non-domestic site in Central Anatolia”, *Anatolia Antiqua* XLIII, 2005, 15-28.
- Düring 2003 B. S. Düring, “Burials in Context: The 1960s Inhumations of Çatalhöyük East”, *AnatSt* 53, 2003, 1-15.
- Ecsedy 1979 I. Ecsedy, *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary* (1979).
- Elliot – Niesta 2008 A.J. Elliot – D. Niesta, “Romantic Red: Red Enhances Men’s Attraction to Women”, *Journal of Personality and Social Psychology* 95.5, 2008, 1150-1164.
- Erdoğan – Ulubey B. Erdoğan – A. Ulubey, “Colour Symbolism in the Prehistoric Archi-

- 2011 tecture of Central Anatolia and Raman Spectroscopic Investigation of Red Ochre in Chalcolithic Çatalhöyük”, *Oxford Journal of Archaeology* 30.1, 2011, 1-11.
- Esin – Harmankaya 2007 U. Esin – S. Harmankaya, “Asıklı Höyük”, içinde: M. Özdoğan ve N. Başgelen (ed.) *Türkiye’de Neolitik Dönem* (2007) 263-264.
- French 1968 D. French, “Excavations at Can Hasan, 1967: Seventh Preliminary Report”, *AnatSt* 18, 1968, 45-53.
- French 1972 D. French, “Excavations at Canhasan III”, içinde: E. Higgs (ed.) *Papers in Economic Prehistory* (1972) 181-190.
- Gage 1999 J. Gage, “Did Colors Signify? Symbolism in Red”, *Cambridge Archaeological Journal* 9.1, 1999, 110-112.
- Gimbutas 1989 M. Gimbutas, *The Language of the Goddess* (1989).
- Gonzales – Ibanez 2002 J. Gonzales – J. Ibanez, “The Use of Pebbles in Eastern Vizcaya between 12,000 and 10,000 BP”, içinde: H. Procopiou – R. Treuil (ed.), *Moudre et Broyer, Volume I: Méthode* (2002) 69-80.
- Güleç ve diğ. 2003 E. Güleç – S. Kuhn– İ. Özer – M. Stiner, 2003: “The 2001 Excavation Season at Üçağızlı Cave”, *KST* 24.1, 2003, 473-484.
- Häusler 1974 A. Häusler, *Die Gräber der Älteren Ockergrabkultur Zwischen Ural und Karpaten* (1974).
- Häusler 1976 A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten* (1976).
- Hayes 1964 W. C. Hayes, “Most Ancient Egypt: Chapter II. Paleolithic Man in Egypt”, *Journal of Near Eastern Studies*, 23.3, 1964, 145-192.
- Henry – Garrard 1988 D. O. Henry – A. N. Garrard, “Tor Hamar: an Epipaleolithic Rockshelter in Southern Jordan”, *Palestine Exploration Quarterly* 120, 1988, 1-25.
- Henry – Shen 1995 D. O. Henry – C. Shen, “The Madamaghan Sites”, içinde: D. O. Henry (ed.), *Prehistoric Cultural Ecology and Evolution: Insights from Southern Jordan* (1995) 295-318.
- Henshilwood ve diğ. 2002 C.S. Henshilwood – F. D’errico – R. Yates – Z. Jacobs – C. Tribolo – G. A. T. Duller – N. Mercier – J. C. Sealy – H. Valladas – I. Watts – A. G. Wintle, “Emergence of Modern Human Behavior. Middle Stone Age Engravings from South Africa”, *Journal of Human Evolution*, 41, 2002, 631-678.
- Hewitt 1986 R. L. Hewitt, *Structure, Meaning and Ritual in the Narratives of the Southern San* (1986).
- Hodder 2006 I. Hodder, *Çatalhöyük. Leoparın Öyküsü* (2006).
- Hodder 2007 I. Hodder, “Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar”, içinde: M. Özdoğan –N. Başgelen (ed.) *Türkiye’de Neolitik Dönem* (2007) 313-329.
- Hovers ve diğ. 2003 E. Hovers – S. Ilani – O. Bar-Yosef – B. Vandermeersch, “An Early Case of Color Symbolism”, *Current Anthropology* 44.4, 2003, 491-522.
- Ibanez – Gonzales 1996 J. J. Ibanez – J. Gonzales, *From Tool Use to Site Function: Use Wear Analysis in Some Final Upper Paleolithic Sites in the Basque Country* (British Ar-

- chaeological Reports International Series 658) (1996).
- Ibanez ve diğ. 2007 J. J. Ibanez – J. Gonzales-Urquijo – A. Rodriguez-Rodriguez, “The Evolution of Technology during the PPN in the Middle Euphrates: A View from the Use-Wear Analysis of Lithic Tools”, içinde: L. Astruc, D. Binder, F. Briois (ed.), *Systèmes Techniques et Communautés du Néolithique Précéramique au Proche-Orient Technical Systmes and Near Eastren PPN Communities* (2007) 153-165.
- Ighilahriz 1996 F. Ighilahriz, “L’ochre dans l’industrie Lithique de l’Ibéro maurusien d’Afalou Bou-Rhumel (Algérie)”, *L’Anthropologie* 100, 1996, 77-87.
- Inizan 1976 M. L. Inizan, “Outils Lithiques Caspiens Ochrées”, *L’Antropologie* 80, 1976, 39-63.
- Jennet 2008 K. D. Jennet, K. D. *Female Figurines of the Upper Paleolithic* (2008), Unpublished PhD Thesis.
- Jones – Bradley 1999 A. Jones – R. Bradley, “The Significance of Colour in European Archaeology”, *Cambridge Archaeological Journal* 9.1, 1999, 112-114.
- Jullien 1965 R. Jullien, *Les Hommes Fossiles de la Pierre Taillée* (1965).
- Keeley 1980 L. H. Keeley, *Experimental Determination of Stone Tool Uses* (1980).
- Kartal 2009 M. Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş. Epipaleolitik Dönem. Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar* (2009).
- Klein 1973 R.G. Klein, *Ice Age Hunters of the Ukraine* (1973).
- Knight 1991 C. Knight, *Blood Relations: Menstruation and the Origins of Culture* (1991).
- Kuhn – Stiner 2007 S. L. Kuhn – M. C. Stiner, “Paleolithic Ornaments: Implications for Cognition, Demography and Identity”, *Diogenes*, 214, 2007, 40-48.
- Kuhn ve diğ. 1999 S. Kuhn – E. Güleç – F. Kılınc, “Exploratory Excavations at Üçağzlı Cave, Hatay Province (1997)”, *KST* 20.1, 1999, 63-70.
- Kuhn ve diğ. 2009 S. L. Kuhn – M. C. Stiner – E. Güleç – İ. Özer – H. Yılmaz – İ. Baykara – A. Açıkol – P. Goldberg – K. M. Molina – E. Ünay – F. Suata-Alpaslan, “The Early Upper Paleolithic Occupations at Üçağzlı Cave (Hatay, Turkey)”, *Journal of Human Evolution* 56, 2009, 87-113.
- Kuijt 2008 I. Kuijt, “The Regeneration of Life: Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting”, *Current Anthropology* 49.2, 2008, 171-197.
- Latte 1960 K. Latte, *Römische Religionsgeschichte* (1960).
- Leach 1976 E. Leach, “Color Symbolism”, in *Culture and Communication* (1976).
- Lenneis 2007 E. Lenneis, “Mesolithic Heritage in Early Neolithic Burial Rituas and Personel Adornments”, *Documenta Praehistorica XXXIV*, 2007, 129-137.
- Leroi-Gourhan 1962 A. Leroi-Gourhan, “Sociétés Primitives”, *Les Origines de la Civilisation Technique* (1962).
- Lévi-Strauss 1962 C. Lévi-Strauss, *La Pensée Sauvage* (1962).
- Lewis-Williams 1997 J. D. Lewis-Williams, “Harnessing the Brain: Vision and Shamanism in Upper Paleolithic Western Europe”, içinde: M. Conkey, O. Soffer, D. Stratman ve N.G. Jablonski (ed.), *Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol*. (1997) 321-342.

- Lewis-Williams 2002 J. D. Lewis-Williams, *The Mind in the Cave* (2002).
- Linke 1992 U. Linke, "Manhood, Femaleness and Power: A Cultural Analysis of Prehistoric Images of Reproduction", *Comparative Studies in Society and History* 34.4, 1992, 579-620.
- Lombard 2005 M. Lombard, "Evidence of Hunting and Hafting during the Middle Stone Age at Sibidu Cave, KwaZulu-Natal, South Africa: A Multianalytical Approach", *Journal of Human Evolution* 48, 2005 279-300.
- Lombard 2007 M. Lombard, "The Gripping Nature of Ochre: The Association of Ochre with Howiesons Port Adhesives and Later Stone Age Mastics from South Africa", *Journal of Human Evolution* 53, 2007, 406-419.
- Lombard 2008 M. Lombard, "Finding Resolution for the Howiesons Poort through the Microscope: Micro-residue Analysis of Segements from Sibidu Cave, South Africa", *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, 26-41.
- Mallory 1989 J. O. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* (1989).
- Maringer 2002 J. Maringer, *The Gods of Prehistoric Man* (2002).
- Marshack 1972 A. Marshack, *The Roots of Civilization. The Cognitive Beginnings of Man's First Art, Aymbol and Notation* (1972).
- Marshack 1976 A. Marshack, "Some Implications of the Paleolithic Symbolic Evidence for the Origin of Language", *Current Anthropology* 17.2, 1976, 274-282.
- Marshack 1981 A. Marshack, "On the Paleolithic Ochre and the Early Uses of Color and Symbol", *Current Anthropology* 22.2, 1981, 188-191.
- Marshall 1976 L. Marshall, *The Kung of Nyae Nyae* (1976).
- McCarthy 1973 J. D. McCarthy, "Further Notes on the Symbolism of Blood and Sacrifice", *Journal of Biblical Literature* 92.2, 1973, 205-210.
- Mellaart 1963 J. Mellaart, "Excavations at Çatal Höyük, 1962: Second Preliminary Report", *AnatSt* 13, 1963, 43-103.
- Mellaart 1966 J. Mellaart, "Excavations at Çatal Höyük: Fourth Preliminary Report, 1965", *AnatSt* 16, 1963, 165-191.
- Mellaart 1967 J. Mellaart, *Çatal Höyük: A Neolithic Town in Anatolia* (1967).
- Mellars 1996 P. Mellars, *The Neanderthal Legacy* (1996).
- Metcalf – Huntington 1992 P. Metcalf – R. Huntington, *Celebrations of Death* (1992).
- Minzoni-Déroche ve diğ. 1995 A. Minzoni-Déroche – M. Menu – P. Walter, "The Working of Pigment during the Aurignacian Period: Evidence from Üçağızlı Cave (Turkey)", *Antiquity* 69, 1995, 153-158.
- Moss 1983 E. H. Moss, *The Functional Analysis of Flint Implements. Pincevent and Pont d'Ambon: Two Case Studies from the French Final Paleolithic* (British Archaeological Reports International Series 177) (1983).
- Nowell 2006 A. Nowell, "From a Paleolithic Art to Pleistocene Visual Cultures (In-

- Orthman 1945 A.C. Orthman, *Tanning Processes* (1945).
- Özbaşaran 2003 M. Özbaşaran, “Musular-Aşıklı İlişkisinde Kireç Tabanlı Yapılar”, içinde: M. Özdoğan, H. Hauptmann ve N. Başgelen (ed.), *Köyden Kente, Yakındoğuda İlk Yerleşmeler, Ufuk Esin’e Armağan, Vol. 2* (2003) 361-372.
- Özbaşaran ve diğ. 2007 M.Özbaşaran – G. Duru – N. Kayacan – B. Erdoğan – H. Buitenhuis, içinde: “Musular 1999-2004- Genel Bir Değerlendirme”, M. Özdoğan ve N. Başgelen (ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem* (2007) 276-278.
- Özbek 2005 M. Özbek, “Körtik Tepe’de İnsan Sağlığı”, *ArkeST* 20, 2005, 41-52.
- Özbek 2009 M. Özbek, “Remodeled Human Skulls in Köşk Höyük (Neolithic Age, Anatolia): a New Appraisal in View of Recent Discoveries”, *Journal of Archaeological Science* 36.2, 2009, 379-386.
- Özdoğan 1995 M. Özdoğan, “Neolithic in Turkey. The Status of Research”, *Readings in Prehistory, Studies Presented to Halet Çambel* (1995) 41-59.
- Özdoğan 1999 M. Özdoğan, “Concluding Remarks”, içinde: M. Özdoğan ve N. Başgelen (ed.), *The Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilisation* (1999) 225-236.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, “Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı”, *KST* 32.1, 2011, 81-100.
- Özkaya ve diğ. 2012 V. Özkaya – A. Coşkun – M. Benz – Y. S. Erdal – A. L. Atıcı – F. S. Şahin, “Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı”, *KST* 33.1, 2012, 315-338.
- Öztan 2012 A.Öztan, “Köşk Höyük. A Neolithic Settlement in Niğde-Bor Plateau”, içinde: M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research* (2012) 31-70.
- Pedru 2006 S. Pedru, “Red, Black or White? The Dawn of Colour Symbolism” *Documenta Praehistorica* 33, 2006, 203-208.
- Peile 1979 A.R. Peile, “Colours that Cure”, *Hemisphere* 23, 1979, 214-217.
- Plisson 1992 H. Plisson, “Le Cuir au Paléolithique”, içinde: S. Sarrat-Ianger (ed.), *Autour du Cuir. Complete-rendu des Rencontres Archéologiques de Guiricy, 5-6 April 1991* (1992) 7-18.
- Pomiés ve diğ. 1998 M. P. Pomiés – G. Morin – C. Vignaud, “XRD Study of Goethite-Hematite Transformation: Application to Identification of Heated Prehistoric Pigments”, *European Journal of Solid State and Inorganic Chemistry* 35, 1998, 9-25.
- Power 2004 C. Power, “Women in Prehistoric Rock Art”, içinde: G. Berghaus (ed.), *New Perspectives on Prehistoric Art* (2004) 75-103.
- Rice 1981 P. C. Rice, “Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood” *Journal of Anthropological Research* 37.4, 1981, 402-414.
- Rosenfeld 1971 A. Rosenfeld, “The Examination of Use Marks on Some Magdalenian End Scrapers”, *BMQ*, 35, 1971, 176-182.
- Rots 2002 V. Rots, *Hafting Traces on Flint Tools: Possibilities and Limitations of Macro and Microscopic Approaches* PhD dissertation (2002).

- Russell 1998 P. Russell, "The Paleolithic Mother-Goddess: Fact or Fiction?", içinde: K. Hays-Gilpin ve D. S. Whitley (ed.), *Reader in Gender Archaeology* (1998) 261-268.
- Sagona 1998 A. Sagona, "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük", *JMA* 11, 1998, 13-25.
- Shaham ve diğ. 2010 D. Shaham – L. Grosman – N. Goren-Inbar, "The Red Stained Flint Crescent from Gesher: New Insights into PPNA Hafting Technology", *Journal of Archaeological Science* 37, 2010, 2010-2016.
- Solecki 1975 R. Solecki, "The Middle Paleolithic Site of Nahr Ibrahim (Asfurieh Cave) in Lebanon", içinde: F. Wendorf ve A. Marks (ed.), *Problems in Prehistory: North Africa and the Levant* (1975) 283-295.
- Spencer – Gillen 1968 B. Spencer – F.J. Gillen, *The Native Tribes of Central Austria* (1968).
- Stringer – Andrews 2005 C. Stringer – P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (2005).
- Tobias 1979 P. V. Tobias, "Men, Minds and Hands: Cultural Awakenings over the Two Million Years of Humanity", *The South African Archaeological Bulletin*, 34.130, 1979, 85-92.
- Turner 1967 V. Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual* (1967).
- Van Peer – Vermeersch 2000 P. Van Peer – P. M. Vermeersch, "The Nubian Complex and the Dispersal of Modern Humans in North Africa", içinde: L. Krzyzaniak, K. Kroeper ve M. Kobusiewicz (ed.), *Recent Research into the Stone Age of Northeastern Africa* (2000) 47-60.
- Vello 1984 J. Vello, "Ochre as Medicine: A Suggestion for the Interpretation of the Archaeological Report", *Current Anthropology* 25.5, 1984, 674.
- Verhoeven 2002 M. Verhoeven, "Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia", *Cambridge Archaeological Journal* 12.2, 2002, 233-258.
- Wadley 2005 L. Wadley, "Putting Ochre to the Test: Replication Studies of Adhesives that May Have Been used for Hafting Tools in the Middle Stone Age", *Journal of Human Evolution* 49, 2005, 587-601.
- Wadley ve diğ. 2004 L. Wadley – B. Williamson – M. Lombard, "Ochre in Hafting in Middle Stone Age southern Africa", *Antiquity* 78, 2004, 661-675.
- Weinstein-Evron – Ilani 1994 M. Weinstein-Evron – S. Ilani, "Provenance of Ochre in the Natufian Layers of El-Wad Cave, Mount Carmel, Israel", *Journal of Archaeological Science* 21, 1994, 461-467.
- Weitman 1976 S. R. Weitman, "National Flags: A Sociological Overview", *Semiotica* 8, 1973, 328-367.
- White 1997 R. White, "Substantial Acts: From Materials to Meaning in Upper Paleolithic Representation", içinde: M.V. Conkey, O. Soffer, D. Strattmann ve N.G. Jabloski (ed.), *Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol* (1997) 93-122.

- Wreschner ve diğ. 1980 E. E. Wreschner – R. Bolton – K. W. Butzer – H. Delporte – A. Hausler – A. Heinrich – A. Jacobson-Widding – T. Malinowski – C. Masset – S. F. Miller – A. Ronen – R. Solecki – P. H. Stephenson – L. L. Thomas – H. Zollinger, “Red Ochre and Human Evolution: A Case for Discussion”, *Current Anthropology* 21.5, 1980, 631-644.
- Wunderlich 1925 E. Wunderlich, *Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer. Erläutert mit Berücksichtigung entsprechender Brauche bei anderen Völkern* (1925).
- Wymer 1982 J. Wymer, *The Paleolithic Age* (1982).
- Yakar 2009 J. Yakar, “The Nature of Prehistoric Anatolian Religions-An Ethnoarchaeological Perspective”, *Colloquium Anatolicum* VIII, 2009, 291-324.
- Yalçinkaya 1973 I. Yalçinkaya, “Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri”, *Antropoloji Dergisi* 6, 1973, 203-208.
- Yalçinkaya 1987 I. Yalçinkaya, “1985 Yılı Karain Kazıları”, *KST* 8.1, 1987, 15-37.
- Yalçinkaya 1992 I. Yalçinkaya, “1990 Yılı Öküzini Kazısı”, *KST* 13.1, 1992 55-70.
- Yalçinkaya 1993 I. Yalçinkaya, “1991 Yılı Öküzini Kazıları”, *KST* 14.1, 1993, 43-58.
- Zilhao 2007 J. Zilhao, “The Emergence of Ornaments and Art: An Archaeological Perspective on the Origins of Behavioral Modernity”, *Journal of Archaeological Research* 15, 2007, 1-54.
- Zvelebil 2003 M. Zvelebil, “People Behind of Lithics. Social Life and Social Conditions of Mesolithic Communities in Temperate Europe”, içinde: L. Bevan ve J. Moore (ed.), *Peopling the Mesolithic in a Northern Environment* (2003) 1-26.